Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

OILADOSH CHOLG‘ULAR HAQIDA MA’LUMOT
URMA CHOLG‘ULAR

Ibodov O‘ktam Rasulovich
Buxoro davlat universiteti Tasviriy san`at
musiqa ijrochiligi kafedrasi katta o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.21760278

Annotatsiya. Urma cholg‘ular turiga doira, nog‘ora, safoil, chindovul, tavlak, qoshiq, sagat (tarelka) kiradi. Har bir cholg‘uning o‘ziga xos jarangi, sadolanishi, ko‘rinishi va ijro usullari mavjud. Urma musiqiy cholg‘ulari juda qadimiy bo‘lib, ulardan o‘zbek xalqining to‘y marosimlarida, bayramlarida ochiq va yopiq joylarda (xonalarda, saroylarda) yakka hamda ansambl shaklida keng foydalanilgan.
Tayanch iboralar: doira, nog‘ora, safoil, chindovul, tavlak, qoshiq, sagat (tarelka), doira (buben), uzum (zang), klyon, yong‘oq, tut, o‘rik, toy terisi, nota, ustoz va shogird.

URMA cholg‘ular turiga doira, nog‘ora, safoil, chindovul, tavlak, qoshiq, sagat (tarelka) kiradi. Har bir cholg‘uning o‘ziga xos jarangi, sadolanishi, ko‘rinishi va ijro usullari mavjud. Urma musiqiy cholg‘ulari juda qadimiy bo‘lib, ulardan o‘zbek xalqining to‘y marosimlarida, bayramlarida ochiq va yopiq joylarda (xonalarda, saroylarda) yakka hamda ansambl shaklida keng foydalanilgan. Hozirgi kunda ham o‘zining qadimiy ko‘rinishini deyarli saqlab qolgan milliy cholg‘ularimizdan biri doiradir. Doira halqasimon shaklda bo‘lib, uzum (zang) tanasidan, klyon, yong‘oq, tut, o‘rik va boshqa qattiq daraxtlardan egma holda yasaladi. Diametri 37-45 santimetr bo‘lib, asosan toy terisi yoki buzoq terisi bilan qoplanadi. Halqaning ichki qismida jarangni saqlovchi kichkina halqachalar 2 2,5 santimetr oraliqda butun gardish bo‘ylab joylashtiriladi.

Doiraning boshqa o‘zbek cholg‘ularidan farqi (nog‘oradan tashqari) olovda qizdirilib sozlanadi, ya’ni jarangdorligi oshiriladi. Topilgan qazilma boyliklardan bizga ma’lumki, doira (buben) bizning asrimizgacha bo‘lgan II asrda ham mavjud bo‘lgan. O‘rta Osiyoda u bundan 2000 yil oldin paydo bo‘lgan. Doira hozirgi kunda ham o‘zbek xalq cholg‘ulari orasida alohida o‘ringa ega. U yakka holda yoki ansambl bo‘lib ijro etiladi. Shunisi quvonarliki, hozirda faqat doirachilardan tashkil topgan ansambllar ko‘paymoqda. Misol tariqasida Elmurod Islomov, Husan Nosirov, Abbos Qosimovlar rahbarligidagi doirachilar ansambllarini keltirish mumkin.

Doira imkoniyati juda keng cholg‘ulardan hisoblanadi. Akademik Yunus Rajabiy maqomlarimizni notaga olgan vaqtda doira usullarini yozish uchun bitta nota chizig‘idan foydalangan.Hozirda esa doira usullarini to‘liq notaga tushirish va kelajak avlodlarga to‘liq qoldirish maqsadida to‘rtta nota chizig‘idan foydalaniladi. Bu esa har bir qo‘l va barmoqlar uchun alohida usullarni, cho‘zimlarni belgilash imkonini beradi.

Doirachilik maktabi asosan ustoz va shogird an’analari orqali rivojlanib bizgacha yetib kelgan. Bunga misol qilib ustoz doirachilardan Usta Olim Komilov, To‘ychi Inog‘omov, G‘ofir Azimov, Qahramon Dadayev, Odil Kamolxo‘jayev, Elmurod, Xolmurod, Dilmurod Islomovlar, Hasan Azimovlaming xizmatlarini alohida qayd etish mumkin. Xalq orasida keng tarqalgan, asosan ochiq joylarda chalish uchun mo‘ljallangan xalq cholg‘ularidan biri nog‘oradir.

Nog‘ora ikkita har xil kattalikdagi sopoldan yasalgan va usti hayvon terisi bilan qoplangan cholg‘udir. Teri nog‘ora asosiga ingichka tasmalar bilan tortib mahkamlanadi. Katta nog‘ora bum, kichik nog‘ora bak yoki rez nog‘ora deb ataladi. Bunday ko‘rinishdagi nog‘oralar qo‘sh nog‘ora deyiladi va ko‘proq sayllarda, bayramlarda, to‘ylarda ishlatiladi.

Qo‘sh nog‘oralar ikkita bir xil uzunlikdagi daraxt novdasidan qilingan tayoqchalar bilan urib chalinadi. Bum bilan bak orasidagi o‘lcham taxminan kvarta intervalini tashkil qiladi. Nog‘oraning nota cho‘zimlarini ifodalash uchun bitta nota chizig‘idan foydalaniladi. Chiziqning ostiga joylashgan belgi **“bum”**, ya’ni katta nog‘oraga, chiziqning ustiga joylashgan belgi **“bak”,** kichik nog‘oraga tegishlidir.

Bundan tashqari, qadimda yakka nog‘ora (do nog‘ora) ham qo‘llanilgan. U katta o‘lchamda bo‘lib, xon va amirlaming jangga kirishi oldidan yoki jangdan zafar bilan qaytganlarida kutib olish vaqtida chalingan.

Nog‘oraning ko‘pincha ikkitasi chalinadi, hajmi jihatidan birinchisi ikkinchisiga nisbatan kichikroq bo‘ladi. Nog‘oralardan birinchisi (kichigi) - bak, ya’ni baland, ikkinchisi - bum, ya’ni past tovush beradi. Nog‘ora olov yoki oftobda qizdirilib, tovushi balandlashtiriladi. Turli bayram, sayil va ko‘pchilik to‘plangan yig‘ilishlarda katta nog‘ora ishlatiladi. Buni - ko‘snog‘ora deb atashadi. Nog‘ora tuvaklarining teri tortilgan qismiga maxsus cho‘plar bilan urish natijasida musiqiy usul hosil qilinadi. Nog‘oraning sadosi juda kuchliligi uchun ham undan faqat ochiq havoda ijro etiladigan karnay-surnay, doyra cholg‘ulari bilan birgalikdagi ansambl tarkibida foydalanishadi. Nog‘orada asosan ikkita tovush (bak va bum) bo‘lgani uchun ham uning notalari bir chiziqda yoziladi. Urma cholg‘ulardan biri qayroqdir.

Qayroq

Markaziy Osiyo xalqlari o‘rtasida tarqalgan urma musiqa cholg‘ularidan biridir. Bir biriga urilib chalinadigan asboblardan - qayroq, yog‘och qoshiq, qo‘ng‘iroqchalarni (raqsga tushganda qo‘l va oyoqlarga kiyiladi) eslatib o‘tish mumkin. Qayroq suv bo‘ylaridan topiladigan silliq va yupqa tosh qayroqchalardir. Raqqos va raqqosalar o‘ng va chap qo‘llariga juft-juft qayroqlarni ushlab, musiqa usullarini chertib, o‘z raqslarini bezatib, jilo beradilar. Qayroqda ijro etishning qulayligi uchun qayroq jufti yupqa temirlardan bo‘ladi. Shunda qayroqlar raqqoslarning qo‘llaridan tushib ketmaydi.

O‘zbekistonda raqslar nomma-nom ataladi, jumladan katta o‘yin, zang o‘yini, nog‘ora doyra o‘yinlari qatorida qayroq o‘yini ham keng tarqalgan. Ayniqsa, Xorazmda hozirgi davrda ham yaxshi qayroqchi raqqosa va raqqoslar bor. Juma qayroq, Ergash qayroqkabi qayroqchilar, Tamaraxonim hamda Qori Yoqubov ansambllarida birga faoliyat ko‘rsatib, ular bilan birga ijodiy safar qilib, dunyo kezganlar, ushbu konsertlarda o‘zbek milliy qayroq raqslarini namoyon qilishgan. Qayroq yupqa qilib silliqlangan, uzunligi 10-15 santimetrlar atrofida to‘rtta toshdan yasaladi. U asosan raqsga tushuvchiga jo‘mavoz sifatida qo‘llaniladi. Qayroq bilan raqsga tushish ko‘proq Xorazm vohasi va Qoraqalpog‘istonga xosdir. Qayroqning ritmik belgilari bitta nota chizig‘ida ifodalanadi. Raqs tushuvchiga jo‘mavoz sifatida qo‘llaniladigan cholg‘ulardan biri safoyildir.

Safoyil

O‘zbekiston, Tojikiston va Xitoyda keng tarqalgan shiqildoq tuzilishidagi urma cholg‘u asbob. Safoyil ikki bo‘lak qattiq yog‘och kaltakchasidan iborat. Bu kaltakchaga ikkita temir aylanaga mayda temir halqachalar o‘rnashtirilgan. Safoyilni silkitib, yelkaga urib, shovqinli, turli murakkab tovush chiqariladi. Bu cholg‘u Qashqar va G‘uljadan O‘zbekistonga kirib kelgan. Safoyil uyg‘ur xalqining milliy cholg‘ularidan bo‘lib, raqsga tushganda erkak raqqoslar qo‘lida yelkaga urib chalishadi. Ijro etilayotgan musiqa usuliga moslaydi. Safoyil ko‘proq raqslarda qo‘llaniladi.

Uyg‘ur xalqining sho‘x qo‘shiqlari va raqslaridan xabardormiz. Shu raqs turlaridan biri yigit va qiz raqsidir. Raqs duetida yigit qo‘lida albatta, safoyil bo‘ladi va uni zo‘r joziba bilan ishga soladi. O‘zbekistonlik uyg‘ur sozandalar ansambllaridan safoyil cholg‘usi mustahkam o‘rin olgan. Safoyil- Har bir halqaga o‘n oltitadan kichik halqachalar joylashtirilgan. Qadimda safoyildan darveshlar, ko‘z boylog‘ichlar keng foydalanishgan. Safoyildan tovush chiqarish silkitish va urish hisobiga amalga oshiriladi. Bu cholg‘udan jo‘rnavoz sifatida foydalanish usuli quyidagicha: -o‘ng qo‘lda ushlab o‘ng yelkaga urish; -o‘tirgan holda tizzaga urish kabi holatlarda amalga oshiriladi. Safoyilning ritmik

belgilari bitta nota chizig‘ining o‘zida ifoda etiladi. Qadimda keng qo‘llanilgan cholg‘ulardan biri chindovuldir.

Chindovul

Dubulg‘a shaklida bo‘lib, asosan misdan yasaladi va hayvon terisi bilan qoplanadi. U qo‘l yoki maxsus moslama bilan urib chalinadi. Qadimda chindovul ko‘pincha otning egariga mahkamlanib, undan harbiy yurishlarda foydalanilgan va ovga chiqish oldidan chalingan. Bu cholg‘u o‘zbek va tojiklarda chindovul, qozoqlarda dovul pas, qirg‘izlarda dovul bas deb yuritiladi. Mazkur cholg‘udan XX asr boshlaridan boshlab kamroq foydalanib kelinmoqda. Hozir musiqamiz amaliyotida shunday kam foydalaniladigan cholg‘u sagat (tarelka) dir.

ADABIYOTLAR:

1. Уктам Расулович Ибодов НЕУСТОЙЧИВЫЕ ПЕРИОДЫ В МУЗЫКЕ // Scientific progress. 2021. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/neustoychivye-periody-v-muzyke (дата обращения: 26.10.2023).
2. Уктам Расулович Ибодов ПРИМЕНЕНИЯ ОБНАРУЖЕННЫХ СРЕДСТВ И МЕТОДОВ ПО СФЕРЕ МУЗЫКИ // Scientific progress. 2021. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/primeneniya-obnaruzhennyh-sredstv-i-metodov-po-sfere-muzyki (дата обращения: 26.10.2023).
3. Ибодов, У. Р. (2021). РОЛЬ КЛАССИЧЕСКОЙ МУЗЫКИ В УРОКАХ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ. Academy, (2), 68-70.
4. Ибодов, У. Р. (2021). музыкальные формы на основе индивидуальной модели композиции. Scientific progress, 2(4), 236-241.
5. Ражабов Тухтасин Ибодович, Ибодов Уктам Расулович ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ В ОБУЧЕНИИ ПЕСНЯМ БУХАРСКОГО ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА НА УРОКАХ МУЗЫКИ // Вестник науки и образования. 2020. №21-2 (99). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/obespechenie-natsionalnogo-naslediya-v-obuchenii-pesnyam-buharskogo-detskogo-folklora-na-urokah-muzyki (дата обращения: 26.10.2023).
6. Ибодов У. Р. КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ //International conference on multidisciplinary science. – 2024. – Т. 2. – №. 5. – С. 35-38.